

TILANNE JA VIESTINTÄTEHTÄVÄ

ROLAND FREIHOFF

Tampereen Kieli-instituutti

Kielitieteessä tapahtui edistystä, kun sanat alettiin nähdä lauseen osina. Seuraava edistysaskel oli lauseiden tutkiminen tekstin osina. Tänäpäin etsitään yhteyksiä tekstin ja kielenkäyttötilanteen välillä.

Etenkin puhutun kielen tutkiminen nauhurin ja kuvanauhurin avulla osoitti, että muut kuin lingvistiset ilmaisukeinot, kuten eleet ja katseet, sekä koko puheympäristö on otettava huomioon tekstin tuottamisen ja sen ymmärtämisen yhteydessä.

Intonaatiotutkimuksessa jaettiin 'tilanne' ulkoiseen tilanteeseen eli puheympäristöön (fyysiseen ympäristöön) ja sisäiseen tilanteeseen, joka käsittää puhujan miellalan ja asennoitumisen sanomaansa ja kuulijaan (psyykinen tilanne). Sisäinen tilanne kuvastuu mm. intonaatiosta ja puhetavasta (v. Essen 1964, Fährmann 1967).

Tekstin ja tilanteen välisiä suhteita tutkittaessa todettiin, että tilanteet voidaan jakaa kahteen pääryhmään:

1. Primaarisia tilanteita ovat ne, joissa kielenkäyttö eli teksti on erottamattomasti kietoutunut tilanteeseen. Tällaista tekstiä ei voida ymmärtää olematta itse mukana tilanteessa tai perehtymättä ao. tilanteen kuvaukseen, sillä teksti viittaa tekstiä ympäröivään tilanteeseen pronomien ym. eksoforisten viitteiden avulla (esim. työnteossa, Ure 1969:111; Enkvist 1975:33).
2. Sekundaarisia tilanteita ovat ne, joissa koko sanoma on sisällytettävä itse tekstiin, koska ulkoiisiin tilannetekijöihin ei voida suoraan viitata (esim. tapahtuman selostus radiossa, puhelinkeskustelu, kertomus, sokopuhunta, ks. Vierikko 1972:55)

Laajimpia tilanne-erittelyjä ovat luoneet sosiolingvistit ja pragmalingvistit, jotka ovat esittäneet viestintätapahtumaan perustuvia tilannetekijöiden taksonomioita. Myös tyylintutkimuksessa ja tekstilingvistiikassa on niitä esitetty, ja kielididaktiikassa on niitä yritetty soveltaa mm. opetustavoitteiden ja opetustilanteiden kuvaukseen (ks. kirjallisuutta, Freihoff ja Takala 1974:103-112).

Tämä kehitys kuvastuu kielitieteen terminologian epämäärittäisyydestä. Konteksti, joka oli alunperin sama kuin lauseyhteys, muuttui merkityksensä myös kielenulkoista ympäristöä eli tilannekontekstiä, puhetilannetta sekä

vielä laajemmin myös kulttuurikontekstiä eli sellaisia sosiaalisia tekijöitä kuten puhujien ammatti, sivistystaso, syntyperä yms. (Hakulinen ja Ojanen 1976: 84).

Kirjallisuudessa käytetään kuitenkin muitakin termejä. Konteksti-sanan seuraajaksi tuli yleensä koteksti, joka viittaa vain kielelliseen kontekstiin eli tekstiympäristöön. Tilanneympäristö vastaa tällöin tilannekontekstia (Enkvist 1975: 9, 16). Kirjassaan Johdatusta yleiseen kielitieteeseen Fred Karlsson esittää lisäksi seuraavia: ulkomaailma, sosiaaliympäristö, sosiaalinen ja tilanneympäristö, ulkomaailman asiantila, spatiotemporaalinen tilanne, puheympäristö (Karlsson 1976: 45, 68-69, 130, 239-240). Kielellisten ja kielenulkoisten tekijöiden välisten suhteiden erittely jatkuu eri tieteissä. Kieltenopettajat kaivannevat sellaista teoriaa tai mallia, joka osoittaa kielentutkimuksen eri näkökulmille tietyn paikan jossakin taksonomiassa.

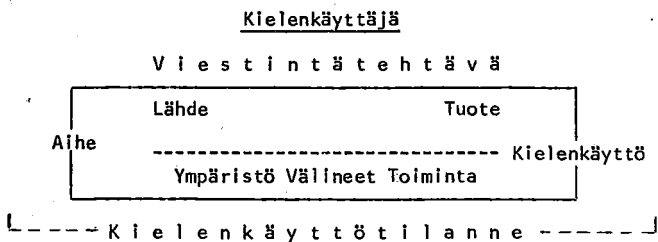
Tarvitsemme kiintopisteen, josta käsin voimme tarkastella kielenkäyttöä ja sen taustatekijöitä.

Kielellisen viestinnän perusmalli on ilmeisesti kommunikaatiotilanne, kielenkäyttötilanne, jossa on sanoman lähettäjä ja vastaanottaja, tietty kanava, häiriötaso, ilmaisukeinot (koodi) ja jostakin lähteestä saatu informaatio, joka puetaan sanoman muotoon lähettäjän puolella ja puretaan taas vastaanottajan puolella jne. Tällainen perusmalli kuuluu nykyään jokaiseen kielitieteen johdatuskirjaan (Karlsson 1976: 24) kommunikaatioketjuna (Herrlitz 1973: 27). Olen itse esittänyt kielenkäyttötilanteiden erittelyjä kielten opetuksen tavoitteiden kuvausta varten (Freihoff ja Takala 1974). Kielenkäyttötilanteen keskipisteessä on kulloinkin jokin viestintätehtävä. Kielenkäyttö on aina kytketty jonkin sanoman välittämiseen. Kielenkäyttö on tarkoituksellista: sillä on tehtävä, funktio. Sanoman tuottaja eli lähettäjä (puhujaja tai kirjoittaja) valitsee kielialineukset ja/tai muut ilmaisukeinot tämän tehtävän vaatimalla tavalla vastatakseen vastaanottajan odotuksia ja saavuttaakseen päämääränsä. Ilmaisukeinojen valintaan vaikuttavat tällöin kalkki kommunikaatiotapahtumaan kuuluvat osatekijät mutta vain sikäli, mikäli nämä koetaan tehtävän kannalta tärkeiksi, määräväviksi. Toisin sanoen tehtävästä riippuen jotkut tekijät ovat toissijaisia tai ne eivät vaikuta lainkaan. Esim. junassa voin keskustella lingvistiikasta, laatia pöytäkirjan tai stillisoida tekstejä, eikä paikalla tällöin ole merkitystä. Eri asia on, jos puhumme junan ikkunasta näkyvästä maisemasta. Rupattelussa pääta-voitteena on seurustelu ja aihe on toissijainen, luennolla taas aihe on etualalla jne.

Jokaisella viestintätehtävällä on siis oma tilannetekijähierarkiansa, ja tämä hierarkia voi myös muuttua viestintätapahtuman aikana. Yleistä kuvausta varten on kuitenkin valittava jokin perusasetelma, esim. aihe - muut tilannetekijät - kielenkäyttö eli

1. Mistä asiasta puhutaan/kirjoitetaan?
2. Missä tilanteessa (kenelle, missä, milloin, miksi jne.)
3. Mikä kielenkäyttö soveltuu parhaiten ottaen huomioon asian ja tilanteen?

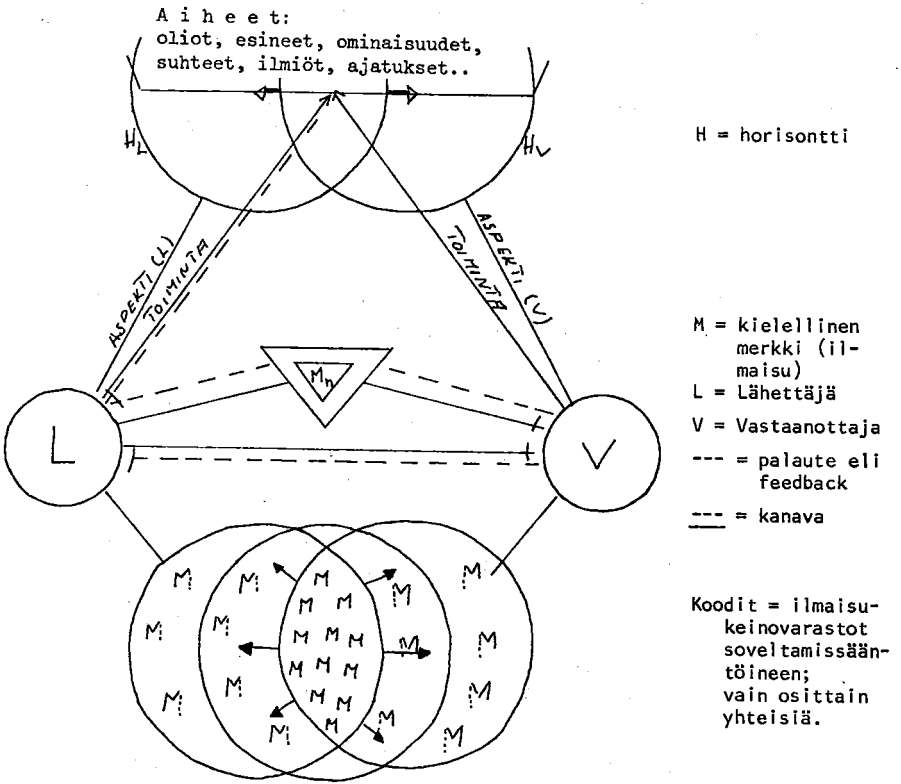
Tämä lienee luonnollinen järjestys kielenkäyttäjälle (lähettäjäille), joka käyttää vierasta kieltä. Asetelma esitetään karkeasti kuviossa 1.

KUVIO 1. Viestintätehtävän tilannetekijähierarkia.

Yleensä kielenkäyttäjä nojautuu johonkin lähteeseen, lähdemateriaaliin (artikkeliin, kirjeseen, puheluun, saamaansa ohjeeseen jne.) ja hän aikaansaa tietynmuotoisen tuotteen (puheen, kirjan, kirjeen, yhteenvedon jne.) Ympäristö (aika, paikka, ulkomaailma; yleisö, julkisuus jne), välineet (viestintävälineet kuten mekaaniset ja sähköakustiset laitteet; kynä ja paperi, kirjoituskone, puhelin, telex, sähke jne.) ja toiminta (työnteko, käveleminen jne. viestinnän aikana) vaikuttavat kielenkäyttöön.

Kuviossa 2 esitetään kommunikaatiomalli tarkempaa erittelyä varten. Se pyrkii havainnollistamaan eräitä perusasioita, jotka usein jäävät huomiotta, kun puhutaan kielestä. Ratkaisevaa on, miten lähettäjä ja vastaanottaja suh- tautuvat puheena olevaan asiaan (aiheeseen), toisiinsa ja muihin tilannetekijöihin. Kielenkäytöstähän ilmenee juuri tämä asennoituminen, joka määrää ilmaisukeinojen valinnan. Lisäksi osapuolten edellytykset ovat erilaisia, mutta tämä vaikuttaa kielenkäyttöön vain, jos se viestinnässä tiedostetaan.

KUVIO 2. Kielellisen kommunikaation malli.

Kommunikaatiotilanteessa osapuolten näkemysten (aspektien eli näkökulmien) ja kokemustaustojen ja tietojen ts. heidän horisonttinsa ja vastaavasti myös koodiensa erilaisuus on se voima, joka synnyttää kommunikaatiotarpeen. Kun ihmiset tiedostavat tai kun he ovat tiedostaneet, että he tietävät samat asiat, ajattelevat samalla tavalla ja suhtautuvat asioihin ja ihmisiin kaikkien osapuolten hyväksyttävällä tavalla ja lisäksi ilmaisevat kaiken samalla tavalla, kommunikaatiotarve laskee minimiin. Niinpä rutiinileikkauksessa kirurgit ja muu henkilökunta voivat toimia lähes kokonaan käyttämättä kieltä hyväkseen, koska kaikki pystyvät ennakoimaan, miten tilanne kehittyy.

Kommunikaation, esim. dialogin, aikana kehittyvät osapuolten tiedot ja mahdollisesti myös ilmaisukeinovarastot (koodit). Tämä on ilmaistu kaaviossa 2 koodien kohdalla nuolilla.

Kanavia on tässä mallissa kolme:

1. Nonverbaalinen kanava (toiminta, työ yms.).
2. Nonverbaalinen, paralingvistinen kanava (eleet ym. kielenkäyttöä suoraan tukevat toiminnot).
3. Verbaalinen kanava (taustakolmio edustaa kontekstiä, M_n taas on paraikaa esitetty kielellinen ilmaisu = Merkki).

Jokaisen kanavan kautta lähettäjä saa myös palautteita verbaaliseen ja nonverbaaliseen toimintaansa. Välitön palaute ohjaa esim. toimintaa ja dialogia ja ilmaisukeinojen valintaa. Merkin ja asioiden välillä ei ole suoraa yhteyttä, kuten Bühlerin vastaavasta organon-mallista voidaan päätellä.

Kielenkäyttötilannetta ja viestintätehtävää voidaan eritellä monella tavalla, ja muuttujia voitaisiin luoda ääretön määrä. Varminta on tästä syystä lähteä aina perustekijöistä ja niiden välisistä suhteista. Olen päättänyt kuuteen muuttujaryhmään:

1. Aihepiirit.
2. Viestintäpuitteet.
3. Viestintäprosessin vaiheet ja niiden perusfunktiot.
4. Viestinnän tapa (tietojen käsittely).
5. Viestinnän muodot (kanavat ja mediat).
6. Kielenkäyttö eli tehtäväkohtaiset koodit.

Viestintätehtävän kuvaukseen kuuluu ainakin jonkinlaisia tietoja kaikista kuudesta muuttujaryhmästä:

1. Aihepiirit

Mistä asiasta puhutaan tai kirjoitetaan? Mihin taustatietoihin tukeudutaan? Jos aiheena on itse kielenkäyttö tai kommunikaatio, on kyseessä metaviestintä.

2. Viestintäpuitteet (suhtautuminen tilanteeseen)

Kuka tai ketkä viestivät ja miten he suhtautuvat toisiinsa, käsiteltävään aiheeseen, käytettävään aikaan, paikkaan (mm. julkisuuteen) sekä kohinaan eli häiriöihin kuten meluun, virheelliseen kielenkäyttöön ja kilpaileviin ärsykkeisiin (distraktoreihin)? Näistä suhtautumistavoista voidaan johtaa myös kielenkäyttäjän tiedostettu status ja rooli.

3. Viestintäprosessin vaiheet ja niiden perusfunktiot

Kuinka laaja on kuvattava viestintätehtävä, ja onko se yksi- tai monivaiheinen? Onko se kokonainen sikermä toisiinsa liittyviä osatehtäviä (vierailu: sopiminen puhelimessa; käynti - tervehtiminen, kierros tehtaalla, neuvottelu, hyvästeleminen; jälkihoito - muistio, sopimusluonnos, kirjeenvaihtoa jne.)? Miten tehtävä on rajattu? Mikä on eri osavaiheiden pääasiallinen tarkoitus: informaatio (esim. opastus tehtaalla), argumentaatio (neuvottelu) tai kontaktin hoito (tervehtiminen, hyvästeleminen)? (Ks. myös Halliday 1973, Leiwo 1973.)

4. Viestinnän tapa (tietojen käsittely)

Miten osapuolet käsittelevät vastaanottamiaan sanomia? Onko heidän kielellinen suorituksensa pelkkä toisto siitä, mitä he ovat lukee tai kuulleet, muokkaus (esim. tiivistelmä), selostava esitys, käännös, arvostelu, vastareaktio? Onko kysymyksessä täysin itsenäisesti formuloitu omaperäinen ajatus? (Huom! Erittäin harvinaista.)

Viestinnän tapa kuvaa siis input-output -suhteita.

5. Viestinnän muodot (kanavat ja mediat)

Mitkä kanavat ovat käytössä? Viestitäänkö suullisesti, kirjallisesti vai muuten toimimalla? Käytetäänkö kanavien yhdistelmiä, viestintävälineitä, järjestettyjä tilaisuuksia kuten tiedotustilaisuuksia, kokouksia, näyttelyjä?

6. Kielenkäyttö eli tehtäväkohtaiset koodit.

Minkälaisia ilmaisukeinoja käytetään eri viestintätehtävissä, jotka on kuvattu muuttujaryhmien 1-5 avulla? Millainen kielenkäyttö vastaa niitä normeja, joita kieliyhteisö soveltaa kyseisissä tilanteissa?

Kaikki muuttujaryhmät ovat yhteydessä toisiinsa ja edustavat vain viestintätehtävän eri näkökulmia. Kun muuttujat ristiintaulukoidaan, saadaan lisää näkökohtia, esim. asioita/aika = informaatiotiheys; sanoja/aika = puhe- tai kirjoitusnopeus, luku- tai kuuntelunopeus riippuen siitä, mikä kanava tähän liitetään. Ristiintaulukointia on esitetty runsaasti julkaisussa Freihoff ja Takala 1974.

Viestintätehtävän määritelmän täytyy olla melko väljä, kun otetaan huomioon muuttujaryhmässä 3 esitetyt ajatukset tehtävän yksi- tai monivaiheisuudesta yms. Viestintätehtävä on toiminta- eli käyttäytymisyksikkö, joka palvelee tietojen käsittelyä ja jota ei voida hajottaa pienempiin osiin menettämättä toimintayksikön luonteeseen kuuluvia olennaisia piirteitä. Niinpä tavaaminen ei ole lukemista, lauseiden muodostaminen ei ole keskustelua, sanakirjan antamien vastineiden sijoittaminen peräkkäin ei ole kääntämistä.

(vrt. Salistra ja Salistra 1970).

Viestintätehtävän kuvaukseen kuuluvat vähintään jonkinlaiset viittaukset jokaiseen muuttujaryhmään (vrt. Beneš 1969: 231): 1 = aihepiiri, 2 = puitteet, 3 = vaihe/funktio, 4 = tapa, 5 = muoto, 6 = koodi, kuten ylhäällä on tarkemmin selostettu.

Esimerkki vähimmäiskuvauksesta

	1	2	3	4	5	6
keskustelu			x	x	x	
sosiolingvistikasta	x					
opiskelijan ja professorin välillä		x				
alan terminologiaa käyttäen						x

Toinen esimerkki

kiitoskirje	x		x	x	x	
isäntävälle	x	x				
koneella kirjoitettu					x	
ylätyylinä						x
saksaksi						x

Esimerkit osoittavat, että tuotteen nimi (kirje, keskustelu) sisältää yleensä viittauksia muuttujaryhmiin 3, 4 ja 5.

Tekstistrategiasta riippuen voidaan tuottaa siis erilaisia tekstivariantteja, jolloin viittaukset eri muuttujaryhmiin jakautuvat eri tavalla pintatekstiin (vrt. Enkvist 1975: 19-30). Kuvaus voidaan laatia tavoitelauseen muotoon (Oppilaan tulee pystyä kirjoittamaan...). Kaikki riippuu kuvauksen käyttötarkoituksesta. Kuvauksen tarkkuutta voidaan lisätä kasvattamalla yksityiskohtien lukumäärää muuttujaryhmien sisällä, kehittämällä parametrejä jne. (Freihoff ja Takala 1974: 31-98).

Jokaisessa viestintätehtävässä syntyy tietty tekstilaji. "Tekstin kielellinen pinta rakenne ei...edusta vain yhtä ainoata varsinaista kielellistä systeemiä, vaan siihen kätkeytyy kokonainen eri systeemien muodostama semi-oottinen verkosto" (Enkvist 1975: 127). Tekstit korreloivat ilmeisesti eri tilannetekijöiden kanssa, jotka kuuluvat puhujan omaan todellisuuden malliin. Tekstit rajaavat ja edustavat tiettyjä tilannetekijöitä kielellisesti siten, että määrätty vaikutus ja viestintätarkoitus saavutetaan (Werlich 1975: 38-39).

Tekstin määrä vaihtelee eri tehtävissä tilanteen mukaan. Yleensä lähettäjä eli sanoman tuottaja ei ilmaise kaikkea, eikä siihen ole aikaakaan,

vaan hän luonnehtii sanottavansa ja luottaa vastaanottajan käsityskykyyn ja kokemustaan. Vastaanottaja taas ymmärtää aktiivisesti myös rivien välistä, puolesta sanasta, eleistä, äänenpainosta. Hän täydentää ja korjaa kuulemaansa tai lukemaansa, yhdistää uudet asiat aikaisempaan tietoonsa. Tästä johtuu, että kääntäjä joutuu usein selostamaan toisen kieliyhteisön lukijalle, mistä on kysymys, sillä tarvittavaa kokemustaan (horisonttia) ei voida edellyttää. (Ks. esim. Ressler 1972: 55-57.)

Koko kommunikaatiotapahtuman valossa näyttää siltä, että kielitiede on tähän asti ollut liian kapea-alaista ja monosystemaattisesti ajattelevaa (Wandruszka 1973: 2). Näkökulmien monipuolistuminen ja niiden systemaattinen ulottaminen koko kielenkäyttötilanteeseen auttaisi kaikkia, jotka hoitavat käytännössä kielitaitoa vaativia tehtäviä.

Kielellisten ilmiöiden kuten kieliloppikategorioiden, sanojen, lauseiden, muotojen ja tekstienkin tutkiskelu kielenkäyttötilanteesta täysin irrallisina ilmiöinä johtaa pakostakin yleistyksiin ja pelkistyksiin, jotka eivät vastaa kielen olemusta ja kielenkäytön ehtoja. Sellaisia, liian pitkälle meneviä yleistyksiä ovat mielestäni esim. "houseva intonaatio on interrogatiivinen" (v. Essen 1964, Isačenko/Schädlich 1966) ja "kieli ei ole tilannesidonnaista" (Karlsson 1976: 34) perusteluna sille, että voidaan puhua aiheesta, joka on sekä ajallisesti että paikallisesti etäinen. Liian pitkälle menevät yleensä kaikki tietyille muodoille annetut funktionaaliset nimitykset.

Viestintätehtävien kuvauksen soveltamismahdollisuuksia ovat mm.:

- kielikurssien tavoitteiden kuvaus ja tavoitteiden vertailu (ks. Taulukko 1),
- kielikurssien opetussisältöjen kartoittaminen,
- tekstilajien luokitus "tuottamisehtojen" mukaan,
- kielenkäytön eri dimensioiden tutkiminen,
- kielenkäyttötilanteiden erittely ja simulointi, esim. testauksessa, materiaalin keruussa.

Kirjallisuutta

- Beneš, E. 1969. Zur Typologie der Stilgattungen der wissenschaftlichen Prosa, Dt. als Fremdspr. 3, 225-233.
- Dressler, W. 1972. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen: Niemeyer.
- Enkvist, N.E. 1975. Tekstilngvistiikan peruskäsitteitä. Jyväskylä: Gaudeamus.

TAULUKKO 1. Viestintätehtävän kuvauksen soveltaminen kielikurssien suunnitteluun.

Verschiedene Ansätze von Lernzielbeschreibungsverfahren

ANALYSE		SYNTHESE	
<p>Kursbezogene <u>K o r p u s -</u> <u>erstellung</u> im Hinblick auf...</p>		<p><u>Material-</u> <u>aufbereitung,</u> Progressions- planung</p>	<p><u>Methoden-</u> <u>entwicklung,</u> Unterricht</p>
<p>Kursziel- beschreibung - <u>Erfassung</u> der sprachlichen <u>A u f g a b e n</u></p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>Aufgabencodes - <u>K o r p u s</u> (Stoff des Kurses)</p>	<p>Korpus- analyse pädagogisch- didaktische <u>Planung:</u></p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 5px;"> <p>Ling. Einheiten Landeskunde Teilfertigkeiten <u>Kommunikation</u> - - affektive kognitive psychomotorische</p> </div> <p style="text-align: right;">} Dimensionen</p>	<p>Entwurf der Lernsituationen (Teilschritte) <u>Aufbau</u> der Unterrichtseinheiten</p> <p style="text-align: center;">↑</p> <p>Unterrichtsmaterial Strategien usw.</p>	
<p>V O R S T U F E Bedarfsanalyse Adressatenanalyse (Ausgangsdaten) Freihoff/Takala</p>		<p>Bloom ... Valette E. Bauer Wilkins Candlin - - - - -></p>	<p>Piepho</p>

Wenn die Adressaten das Material weitgehend beherrschen, kann die Aufgabenbeschreibung fast unmittelbar auf die Simulation der Lernsituation (Übungssituation) angewendet werden. Wenn eine umfangreiche Materialvermittlung notwendig wird (Extrem: Anfängerkurs) müssen alle Analyse- und Planungsschritte ausgeführt werden.

- von Essen, O. 1964. Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation. 2. painos. Ratingen: Henn.
- Freihoff, R., ja S. Takala 1974. Kielenkäyttötilanteiden erittelyyn perustuva kielenopetuksen tavoitekuvausjärjestelmä. Kielikeskuksen julkaisu 2. Jyväskylä: Valtakunnallinen Kielikeskus.
- Fähmann, R. 1967. Die Deutung des Sprechausdrucks. 2. painos. Bonn: Bouvier.
- Hakulinen, A., ja J. Ojanen 1976. Kielitieteen ja fonetiikan termistöä. 2. painos. Forssa: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Halliday, M.A.K. 1973. Explorations in the Functions of Language. London: Arnold.
- Herrlitz, W. 1973. Einführung in die allgemeinen Grundlagen der Kommunikation ja Aufbau eines Modells der sprachlichen Kommunikation, Funk-Kolleg-Sprache 1, Frankfurt: Fischer.
- Isačenko, A.V., ja H.-J. Schädlich 1966. Untersuchungen über die deutsche Satzintonation, Studia Grammatica 7, 7-67.
- Karlsson, F. 1976. Johdatusta yleiseen kielitieteeseen. Helsinki: Gaudeamus.
- Leivo, M. 1973. Kielitiede ja äidinkielen opetus. Kasvatustieteiden tutkimuslaitoksen julkaisu 179. Jyväskylä: Kasvatustieteiden tutkimuslaitos.
- Salistra, W.I., ja I.D. Salistra 1970. Das komplexe Fremdsprachenlehrbuch als Grundlage für ein effektives Unterrichtssystem", Dt. als Fremdspr. 1/2, 54-67.
- Ure, J.N. 1969. Practical Registers, (A) Situations: Language In Action, ELT 23, 107-114.
- Vierikko, E. 1972. Puheen ja kirjoituksen eroista ja puhetilanteista, Puhekieli ja ilmaisu, Porvoo: WSOY, 53-57.
- Wandruszka, M. 1973. Die neue Interlinguistik, Der Übersetzer, Nr. 6, 1-2.
- Werlich, E. 1975. Typologie der Texte. Heidelberg: Quelle & Meyer.